

کراسه

ایرج افشار

و در نام کتاب هم ذکر آن دیده می‌شود؛ از جمله در عنوان کتابی از محمد بن محمود بن احمد حنفی تألیف سال ۷۷۶ به نام رساله قدر کراسه فی نصره مذهب ابی حنیفه. نسخه آن به شماره ۹۱۸۳/۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است (فهرست مرکزی ۱۷: ۳۱۳) همچنین افضل‌الملک، متخلص به المعی، نام جنگ یادداشت‌های خود را که در کتابخانه مجلس نگاهداری می‌شود «کراسه المعی» گذارده است.

کراسه را در اشعار عربی و فارسی مکرراً می‌توان یافت. محمدتقی دانش‌پژوه این بیت عربی کمیت را در یادداشتهای خود نقل کرده است (فهرست مرکزی ۳: بیست و پنج) و من از آنجا می‌آورم:

حتی کان عراض الدار ارویه
من التجاويز او کراس اسفار

از اشعار شاعران فارسی‌گوی دو بیت از خاقانی در لغت‌نامهٔ دهخدا، به شاهد، نقل شده است.

عنوان مجوس و سبحة بر وی
دست جنب و کراسه در وی

این بیت در تحفة العراقین خاقانی چاپ یحیی قریب (ص ۵۰) به جای «سبحة» «بسم» دارد.

گر آنچه درین کراسه گفتم
کس گفته خدای را نگفتم

کهن‌تر از شعر خاقانی، بیتی است که در صفحهٔ آخر نسخهٔ قرآن شماره ۱۵۰۱ آستان قدس رضوی، وقفی ابوالبرکات و به کتابت همو

کراسه اصطلاحاً نام یک جزو از اجزای یک نسخه است؛ که آن جزو از تعدادی ورق لابه‌لای یکدیگر شده مرکب شده است. هر نسخه از چند کراسه ترکیب می‌شود. جمع این کلمه به صورت‌های کراس و کراریس در متون آمده است. در زبان فارسی و برای متون آن، هر دو اصطلاح کراسه و جزو را نوشته‌اند؛ در قرون متأخر بیشتر جزو را به کار گرفته‌اند.

در ادب‌الکتاب صولی (ابی‌بکر محمدبن یحیی شطرنجی، در گذشته به سال ۳۳۶ ه. ق) تعریف گویایی از آن هست: «فاما الکراریس فواحدھا کراسه. قال الاصمعی کرست الکتب و الورق جعلت شیئاً منه الی شیء...»^۱

صدرالدین قونوی، در گذشته به سال ۶۷۳ ه. ق، در فهرستی از بعضی نسخ کتابخانهٔ خود از نسخهٔ «مختصر الکشاف» یاد کرده و مقدار موجود در کتابخانهٔ خود را «کراریس» شمرده است.^۲ مرحوم ناظم‌الاطباء واژهٔ کراریس را در فرهنگ خود با این مثل آورده است: «التاجر مجده فی کیسه و العالم مجده فی کراریسه».

کراسه در معنی مطلق کتاب و بطور اخص قرآن مجید نیز مصطلح شده است؛ از جمله در این شعر سوزنی سمرقندی، اشاره به مصحف آسمانی است:

بر نام من ار فال گشایی ز کراسه
بینی به خط اول، قد مسنی انصر

۱. ص ۱۰۵-۱۰۹، طبع محمد بهجة الاثری، قاهره، ۱۳۴۱.

۲. فهرست کتابخانهٔ صدرالدین قونوی، تألیف نگارنده، مجلهٔ تحقیقات اسلامی، سال دهم (۱۳۷۴ ش)، ۱ و ۲، ص ۴۸۶.

مورخ رمضان ۴۲۱ دیده می‌شود:

ای هرک ببرده این کراسه
ایزدش بدهد مرگ بتاسه

در این بیت، کراسه به رای مشدد خوانده نمی‌شود، و باز موردی است که از کراسه، قرآن مجید اراده شده است. «تاسه» در این بیت معنی درد و رنج دارد. بیت را من از راهنمای گنجینه قرآن تألیف احمد گلچین معانی (مشهد ۱۳۴۷) نقل کردم (ص ۳۵)؛ ولی چون این نسخه را خود دیده‌ام، در ذهنم مانده است که مصراع اول را در نسخه چنین خوانده بودم: «ای هرک بدزد این کراسه».

انوری هم در بیتهی، کلمه کراسه را آورده و گفته است.

کتاب و کراسه است این جا تجمل
چه آید ترا از کتاب و کراسه

(دیوان انوری، چاپ نفیس، ص ۴۵۳)

تنگابنی مؤلف قصص العلماء «کراس» را به طور مفرد به قلم آورده و نوشته است:

«عهد کرده بودم که روزی یک کراس نویسم و کراس عبارت از یک جزوه است.» (ص ۱۰۴)

مرحوم دانش‌پژوه نزدیک پنجاه سال پیش در مقدمه خود بر فهرست کتابخانه مرکزی گفته است که ابن طاوس در سعد السعود واژه «کراس» را نوشته بوده است (فهرست مرکزی ۳: بیست و پنج) و اینکه که تحقیقات اتان گلبرگ درباره کتابخانه ابن طاوس به زبان انگلیسی انتشار یافته و ترجمه فارسی آن به قلم فضلالی معاصر آقایان علی قرائی و رسول جعفریان در دسترس است، می‌توان در حدود چهل مورد، واژه کراسه را در آن دید.

همان با کراسه، واژه «جزو» (یا صورت فارسی جزوه) نیز در همان مصداق و مفهوم معمول بوده است. و گفته می‌شده و می‌شود که فلان کتاب بالغ بر فلان تعداد جزو (یا جزوه) است. از جمله محمد تقی دانش‌پژوه عبارتی را از سرگذشت ابن سینا می‌آورد که شیخ درباره نسخه‌ای نوشته بوده است: «خمسة اجزاء کل واحد عشرة اوراق.» اصطلاح سی جزو قرآن (=سی پاره) در تداول عامه رواج تام و تمام دارد. در شاهنامه، نسخه خطی مورخ ۱۰۵۲ شماره ۲۰ معرفی شده در فهرست گوزلیان در نسخ لنین‌گراذ آمده است که: «هو - مجموع این کتاب شصت و پنج جزو، پنج ورق کم» و در نسخه خطی نفایس الفنون که وقتی به کتابخانه مجلس سنای سابق برای فروش عرضه شد (مورخ ۱۰۱۱ یا ۱۱۰۱ که در یادداشت‌هایم مغشوش شده) به خط محمدبن محمدشرف‌بن محمدبن شیخ زین‌الدین، به قطع رحلی قید شده است: «۳۰۸ ورق محتوی بر پنجاه جزء.»

نقل چند شاهد هم از اشعار فارسی مکمل در مورد اصطلاح جزو تواند بود:

جزوی از اشعار من سلطان به کف می‌داشت باز
مدحت شاه‌اخستان برخواند و زانش رشک خاست

خاقانی شروانی

سلیم این در جواب سحر پردازی که می‌گوید
کتاب حسن را جزو محبت از میان گم شد

سلیم طهرانی

پاشید جزو جزو دلم را غمش ز هم
چون طفل نوسبق که کتابی ورق کند

سنجر کاشانی

مثال نثر از ترجمه تاریخ یمنی منقول در لغت‌نامه دهخدا: «سزد که چون موری کمر خدمت ببندم و بدین خط چون پای ملخ جزوی نویسم...» مثال دیگر را از قابوس‌نامه چاپ سعید نفیسی می‌آورم درین عبارت «کتابها و اجزاء و قلم و قلمدان و محبره و کارد و قلمتراش» (ص ۱۱۳). یا این شاهد از نوشته محمود بن ابی‌الخیر فالی سیرافی به سال ۷۸۲ در بیاض تاج الدین احمد وزیر (چاپ اصفهان ۱۳۵۳):

یادی که ز دوستان نمودی
جزوی که به مخلصان سپردی
آن جزو لطیف نغز زیبا
بر لفظ رکیک و خط رسوا
سرتاسر آن سیاه کردم
مجموعه از آن تباه کردم

(ص ۸۵)

اصطلاح جزودان (جزوه دان) هم داشته‌ایم و آن مقوایی بوده است که اجزاء کتابت و مشق را در آن می‌گذارند. ذکرش را در گلستان هنر (ص ۹۰) و در مجالس‌النفائس امیر علی شیرنویسی می‌بینیم و این است نوشته مندرج در مجالس‌النفائس:

«هم از زمان امیرمشار الیه نقل می‌کنند که در آن اوقات شبی مرا به آب احتیاج شد و آن شب را در غایت سردی بود. ضرورتاً به حمام می‌بایست رفت. چون رفتم جزودانی داشتم هرچند مبالغه کردم به گرو برنگرفت.» (چاپ علی اصغر حکمت، ص ۱۳۴).

واعظ قزوینی (عصر صفوی) کلمه جزوه‌دان را در بیتهی آورده است:

قطعه‌ها راه جزوه‌دان جستند
دست چسبانده‌ها ز خط شستند

(چاپ حسن سادات ناصری، ص ۶۱۵)

نیز نگاه کنید به شوکت‌نامه میرزا محمد رحیما تألیف ۱۰۸۴ که محمد تقی دانش‌پژوه آن را در مجله بررسی‌های تاریخی سال ۱۳ (۱۳۵۷) ش ۲ چاپ کرده است. (ص ۸۲).

هر کراسه از چند برگ تا شده - که آنها را در هم می‌گذاشته‌اند - ترکیب می‌شد. تعداد این برگ‌ها در نسخه‌ها متفاوت است. کمی

شماره نسخه	نام کتابخانه	تاریخ کتابت	نام کتاب
هفت برگی			
۷۲/۸۷ دیدم	مجموعه رهنما	قرن هشتم	قانون ابن سینا
هشت برگی			
۳۵۸۶	ملک	قرن هفتم	الاصول بالاسطقات
۴۲۶۳	ملک	۶۶۲ و ۶۶۵	مجموعه (از کراسه ۱۹ ده برگی)
۱۴۰۹	مرکزی دانشگاه	۷۲۷	الطب الکلّی المسیحی
۸۵۳۱	مرکزی دانشگاه	۸۰۷ و ۸۸۲	مجموعه
۳۵۷۸	مرکزی دانشگاه	قرن نهم - دهم	تنویر المطالع
۶۰۹	ملک	۹۰۱	درر اللثالی العمادیة
۶۹۶۴	مرکزی دانشگاه	قرن دهم	اصول الفقه
۷۲۸۰	مرکزی دانشگاه	قرن یازدهم	التفسیر العیاشی
۶۹۹۳	مرکزی دانشگاه	۱۱۰۴	شرح الکافی
نه برگی			
D788 (نشریه ۳۳۱:۹)	فرهنگستان باکو	قرن هفتم - هشتم	ترجمة فارسی سیرة النبی
۶۲۱۴	مرکزی دانشگاه	قرن دهم	مقامات حریری
۷۱۱۱	مرکزی دانشگاه	قرن دوازدهم	حاشیة المطول
ده برگی			
۱۸۶، دانشکده پزشکی	مرکزی دانشگاه	۴۸۴	الطب المنصوری
۱۳۴۸	مرکزی دانشگاه	قرن پنجم - ششم	النجاة
M389 (نشریه ۲۵۳:۹)	فرهنگستان باکو	۵۱۱	الصحاح جوهری
۱۸۸۹	مرکزی دانشگاه	۵۳۸	القانون (ابن سینا)
۱۹۰۸	مرکزی دانشگاه	۶۱۸	المحصول (امام فخر)
۱۸۲۸	مرکزی دانشگاه	۶۳۲	الامان من اخطار الاسفار
۳۳۳۷ (نشریه ۱۸۸:۹)	کتابخانه بیرونی تاشکند	۶۴۱	المغنی فی الادویة المفردة
۲۰۰۴	مرکزی دانشگاه	۶۶۲	مجموعه
۴۲۶۳	ملک	۶۶۲ و ۶۶۵	مجموعه (هشت و ده برگی)
Warner487 (نشریه ۱۰:۲۴)	دانشگاه لیدن	۶۷۵	الکافی فی الاستقصا
۱۹۵۸	مرکزی دانشگاه	قرن هفتم	مجمع البیان (طبرسی)
۱۴۴۰	مجلس سنا (مجلس ۲)	قرن هفتم	شرح المجسطی
۸۱۶۰	مرکزی دانشگاه	قرن هفتم و هشتم	کتاب فی الطب
۱۳۵۳	مرکزی دانشگاه	قرن هفتم و هشتم	تحریر المجسطی
۴۵۴۴	ملک	قرن هشتم	القانون (ابن سینا)
۶۷۵۲	مرکزی دانشگاه	قرن هشتم	کشف الاسرار بخاری
۳۳۰۱	مرکزی دانشگاه	قرن هشتم	مراصد التصدیق
۶۷۳۶	مرکزی دانشگاه	۸۱۲	المهذب البارع
۹۷۰۵	مرکزی دانشگاه	۸۴۲	سیرة النبی
۱۴۷۲	مرکزی دانشگاه	قرن نهم	شرح المختصر النافع
۲۶۳۸ (نشریه ۲۷۲:۹)	فرهنگستان ترکمنستان	۱۰۷۰	روضة العلماء و نزهة الفضلا
دوازده برگی			
۱۵۲۶ (نشریه ۱۲۹:۹)	فرهنگستان تاشکند	۵۲۷ (مقابله شده)	تأویلات اهل السنة
۱۹۰۶	مرکزی دانشگاه	۷۸۴	ذکر الشیعة
۱۸۰۷	مرکزی دانشگاه	قرن هشتم	منتهی الوصول

و زیادی اوراق یک کراسه به مناسبت ضخامت و نازکی کاغذ بوده است. با کاغذهای ضخیم کراسه‌هایی که تعداد برگ‌هایشان کم بود، درست می‌کردند. اما از طرفی هر چه بر تعداد کراسه‌های یک نسخه افزوده می‌شد، دشواری صحافی بیش می‌شد؛ زیرا تعداد بیشتری کراسه می‌بایست به هم دوخته شود.

تعداد برگ‌های تاشده را در کراسه‌های نسخه‌های خطی به اختلاف دیده‌ام. در بعضی از نسخه‌ها، شماره ردیف کراسه معمولاً بر قسمت چپ بالای ورق اول آن به عدد یا حروف آمده است.

کراسه‌ها را من از هفت برگی (چهارده صفحه) تا دوازده تایی دیده‌ام، دانش پژوه از اساس البلاغة زمخشری نقل کرده است: «فی هذه الكراسه عشر ورقات عدة کرايس». (فهرست مرکزی ۳: صفحه بیست و پنج) هم ایشان گفته است که دزی در ذیل قوامیس عربی بیشتر کراسه‌ها را هشت برگی یاد کرده است.

این یادداشت‌ها را با جدولی که از تعداد کراسه‌های چند نسخه خطی دارای کراسه‌شمار (یا با ذکر جزو) گردآورده‌ام به پایان می‌آورم. از این جدول، این طور استنباط می‌شود که تعداد نسخه‌هایی که کراسه ایشان ده برگی است بیشتر است از دیگر شمارها.

گاهی نسخه‌هایی دیده می‌شود که یادداشتی درباره تعداد کراسه‌ها در بردارد. از این موارد است دو نسخه زیر:

یکی نسخه مصابیح الانوار فی حل مشکلات الاخبار از عبدالله شبرکاظمی (۱۲۴۲م) به شماره ۹۰۹۰ مرکزی دانشگاه که در پایان آن آمده است: «بیست کراس هر یک ۱۰۶۰ بیت. دو کراس نخستین بیشتر از آن، روی هم نزدیک به بیست و دو هزار بیت (فهرست مرکزی ۱۷: ۲۹۰).

دیگری الدر المسلوک فی احوال الانبیاء و ... تألیف احمد بن حسن حر عاملی در سال ۱۰۰۴ که نسخه نیمی از آن به خط مؤلف به شماره ۶۳۲ در کتابخانه ملی ملک موجود است و در آن یادداشت شده است که در سی کراسه ولی فعلاً ۶۴ برگ موجود است (فهرست ملک ۲: ۲۸۶).